

НЕСВОБОДНОТО ВЪЗНИКВАНЕ НА СВОБОДНИЯ ПАЗАР – “ВЕЛИКАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ” НА КАРЛ ПОЛАНИ¹

Направен е опит да се обобщят основните социоекономически тези в книгата на Карл Полани “Великата трансформация”, сравнително слабо позната в средите на икономистите у нас. Предлагайки алтернатива на Марксовия стопанскоисторически анализ на ранните етапи от възникването и налагането на капиталистическата обществена система, влиятелната творба на Полани същевременно поставя под въпрос редица от постулатите на съвременните либерални икономически доктрини. Изследването представя зараждането на свободния пазар не като естествен процес, основан на природни човешки склонности, а напротив – като силово налагане на рамка от правила, противоречащи на традиционната обществена организация у хората.

JEL: A12, B25, P16, Z10

Във “Великата трансформация” Карл Полани² защитава тезата, че въвеждането и поддържането на съвременната пазарна обществена система не е естествен еволюционен процес, следствие от “природни” психологически или икономически закони, а резултат от целенасочено (политическо, правно и идеологическо) действие на заинтересувани социални групи през XVIII и XIX век чрез непрекъснатата държавна намеса или друг вид принуда (Polanyi, 1997, p. 207). Въвеждането на пазарния ред от самото начало е струвало изграждането на значителен бюрократичен апарат - унищожаването на бариери пред свободната търговия е вървяло ръка за ръка с въвеждането на все повече регламентации и централизиран контрол за осигуряване на действие на правилата на свободната пазарна размяна (пак там, с. 192). Либералната политика е всъщност активно държавно мероприятие, при което се видоизменят институции, ограничаващи съзнателно или несъзнателно в продължение на столетия вероятността от индивидуално, егоистично, “пазарно” облагодетелстване.

В човешката история са преобладавали колективистични формални и неформални институционални структури, осигуряващи кооперативно поведе-

¹ Тази статия е резултат от програмата за академичен обмен между СУ “Св. Климент Охридски” и Кьолнския университет (Факултет по стопански и обществени науки) през 2010 г.

² К. Полани (1886-1964) е унгарски икономически мислител. Защитава дисертация по философия в Будапещенския университет през 1908 г., през 1912 г. завършва там и юридическото си образование. След период на активна политическа дейност в началото на 20-те години е принуден да замине за Виена, а през 1933 г. емигрира в Лондон, откъдето по-късно се преселва последователно в САЩ и Канада. Преподавател е в Колумбийския университет (1947-1953). “Великата трансформация” (“The Great Transformation”), най-влиятелното му произведение, излиза от печат през 1944 г. Досега то не е преведено на български език. Сред другите значими трудове на Полани са: “Trade and Markets in the Early Empires” (под неговата редакция, 1957); “Primitive, Archaic, and Modern Economics: Essays of Karl Polanyi” (събрани есета, 1968) и “The Livelihood of Man (Studies in social discontinuity)”, 1977.

ние и преразпределение в рамките на общността и отслабващи конкуренцията между отделните ѝ членове. Чрез своята неизменчивост в дълги периоди те са допринасяли за намаляване на несигурността в човешкия живот, ставайки същевременно източник на идентичност благодарение на формираните в рамките им стабилни социални роли (вж. Седларски, 2009). От гледна точка на съвременното изследване на стопанското развитие този алтернативен на традиционния икономически анализ подход помага да се разкрият причините за съпротивата срещу изграждането на пазарен обществен ред на конкуренция и свободни цени в доскоро непазарни стопанства с преобладаващ исторически опит на фиксирани социални структури като в страните от бившия Съветски съюз.

В понятийната система на Полани социално-икономическият ред на XIX век представлява връх в развитието на т.нар. индустриална цивилизация.³ За първи път в човешката история икономическият аспект на социалните взаимоотношения е отделен като самостоятелна област, неподчинена на традиционните обществени структури и културни норми. Нещо повече, освобождаването на икономическия стремеж към максимизация на печалбата от възпиращите го през вековете табути, строги правила за извършване на стопанска дейност, за реципрочност и преразпределение на произведеното води до формирането на индивидуализирания рационален индивид, у когото тепърва ще се заражда представата за “икономическа система”, в която всички са взаимосвързани чрез неумолимите икономически “законо”, а не чрез роднински или стародавни морални и религиозни задължения. В умовете на хората възниква модерното общество, а по-късно се материализира и неговото политическо изражение – националната държава.

През XIX век националните държави вече са обвързани в единен световен ред, подчинен на търговските интереси. Философите-утилитаристи и класическите икономисти проправят пътя, създавайки приемаща интелектуална среда чрез “демонстриране” на природния произход на икономическите правила. Пазарната логика постига надмощие като организационен принцип на човешките отношения, унищожавайки “иррационалните” елементи, които застават на пътя ѝ – традиционни системи на идентичност, принадлежност и статус.⁴

Във “Великата трансформация” К. Полани отстоява мнението, че така създаденото “пазарно общество” обаче не може да просъществува дълго, тъй като разгражда самия социален фундамент на съвместния живот на хората.

³ Полани приема времето между двете световни войни през XIX век за края на “цивилизацията на XIX век” (Polanyi, 1997, p. 21). Той употребява понятието “цивилизация” в по-тесен смисъл (тук - обществената система на свободно пазарно саморегулиране - Polanyi, 1997, p. 21, 41, 54, 74) от О. Шпенглер, който разкрива подобен етап на рационализиране на обществените отношения в края на всяка от съществуващите в описания от него исторически цикъл на големи човешки цивилизации.

⁴ Вж. сходния анализ на налагането на “пазарна рационалност” и “пазарна свобода” в М. Вебер и Е. Фром; вж. Swedberg (1994, p. 266), както и пространното разглеждане на ефективността като обществена норма в Жулиен (2003).

Идеята за саморегулиращия се пазар е утопия – такава система води до физическото унищожение на човека и неговата среда (Polanyi, 1997, p. 19).⁵ В срива на международния икономически ред, белязан от двете световни войни в средата на XX век (след контраофанзивата срещу крайния либерализъм, довела до другата крайност – тоталитарните режими), авторът вижда едновременно началния момент на нов тип непазарна регулация на стопанските процеси, подчиняване на икономическия устрем на формиращото се гражданско общество (срв. с идеите на за социално пазарно стопанство в следвоенна Германия).

Доколко прогнозата на Полани за ефективен социален контрол на пазарите се е сбъднала в началото на XXI век, не е предмет на тази статия. Увеличеният брой на публикациите след разразяването на световната финансова и икономическа криза от 2008 и 2009 г. в специализираната литература, посветени на творчеството му, свидетелства за възобновения интерес от страна на икономическата наука към проблемите на вградеността на пазарите и институционалните механизми за осъществяване на обществен надзор върху тяхното действие. Прозренията, добити от задълбочения стопанскоисторически анализ на сложния и съвсем не “автоматичен” процес на формиране на капиталистически обществени отношения, представляват тук интерес по-скоро в контекста на теоретичното изследване на прехода към пазарна икономика и трудностите, с които някои от страните в Източна Европа и другаде по света продължават да се сблъскват днес.⁶

Стопанство в непазарните общества

Противно на А. Смит, който обяснява общественото разделение на труда като следствие от присъщата на човека склонност да разменя и търгува (“propensity to truck, barter and exchange”), еднакво силна през всички исторически епохи, според Полани подобна склонност ще се прояви (ще бъде “възпитана”) масово само у западноевропейските народи в края на XVIII век - едва след написването на “Богатството на народите” (вж. Polanyi, 1997, p. 71-75). Организацията на обществото на основата на пазарната размяна може да се разглежда по-скоро като аномално развитие на фона на преобладаващата в човешката история фиксираност на производствените и разменните отношения в твърди рамки, придаваща им характер на подчинен придатък на установените статусни

⁵ Както по-късно ще напише съпругата на Полани, видът на индустриална Англия, след като двамата се заселват там в началото на 30-те години на XX век, е оказал решително въздействие върху представите на автора за разрушителното действие на необуздания пазар: работническите къщи, които Енгелс описва навремето, все още стоят непроменени и в тях живеят хора, купчини черна сгурия покриват зелените ливади на Уелс, млади хора от бедните райони продължават да се преселват в Лондон, превръщайки се в евтина работна ръка (вж. Gemici, 2008).

⁶ Самият Полани заявява, че характерът на работата му не е исторически. Разглеждането на историческото развитие му служи като инструмент за откриване на проявленията на същностни черти на човешкото социално взаимодействие, валидни и сега (срв. с Gemici, 2008)

роли и система от формални и неформални социални предписания.⁷ Мотивите и решенията в тези статусни стопанства се определят в конкретните ситуации от принадлежността на индивидите към определени социалностатусни групи (семейни, политически, религиозни и др.) и от нормите за действие при такива ситуации за дадената група. По-късно Полани ще нарече такива взаимодействия “статусни транзакции” (Polanyi, 1968, р. 90-31, 160, цит. по Gemici, 2008) в противовес на “същинските икономически транзакции” (или договорни транзакции) на пазарното общество, които се извършват с пазарния мотив на личното облагодетелстване и са съобразени със законите на търсенето и предлагането.⁸ Тези закони на класическата политическа икономия обаче съществуват единствено при консенсус в обществото относно стоковия характер на преобладаващата част от богатата, вкл. приписване на илюзорен според Полани стоков статут на труда и земята⁹ (и по този начин създаване на пазари за тях). С институцията на пазара се видоизменя радикално “социалната тъкан” на човешките взаимоотношения, които сега са подчинени на мотивите на индивидуалната пресметливост. От “вграден” в социалните институции пазарът се превръща в парадигмата, в която новите обществени институции се вписват (Polanyi, 1997, р. 75, 89, 363; 1968, с. 70).¹⁰

Преди свободната воля на индивидите да бъде лишена в рамките на пазарите от “оковите” на традиционно вменените задължения, права и очаквано поведение – мащабният институционален експеримент на XIX век – стопанската дейност се осъществява по съвсем различни “закони”. Полани класифицира историческите форми на стопанисване преди налагането на пазарната размяна в три групи: самостоятелно стопанство (автаркия), взаимност (реципрочност) и преразпределение (редистрибуция). Самостоятелното стопанство, характерно за най-ранния период в човешката история, се отличава със самозадоволяване и почти пълна липса на размяна¹¹ (Polanyi, 1997, р. 84). При реципрочността

⁷ Макар още Аристотел да предвижда “цивилизацията на печалбата” и последствията от липсата на естествена граница на търговската дейност чрез традиционните нужди и нормите на социалния ред (Polanyi, 1997, р. 85). Вж. теоретичното разграничение между икономика и хрематистика у Аристотел.

⁸ Под влиянието на Тьонис (Tönnies) Полани ще обобщи, че статусните транзакции са характерни за “общността” (Gemeinschaft) като етап в организацията на съвместния човешки живот, в противовес на “обществото” (Gesellschaft), отличаващо се с договорни транзакции, в които участват равнопоставени пред закона индивиди с права, независими от позицията им в някакъв йерархичен ред (вж. Gemici, 2008).

⁹ При феодализма земята не е стока и поземлените отношения са в основата на обществените, правните, административните отношения въобще, като се регулират от обичайното право и законите. Трудът също е “extra commercium” – извън търговията – съществуват традиционни правила за заплащане, брой чираци и т.н. (Polanyi, 1997, р. 104).

¹⁰ Полани се смята за автор на концепцията за вградеността (embeddedness) на икономическите взаимоотношения в социалните, която е възродена в новата икономическа социология от Granovetter (1985).

¹¹ Между отделните семейства или селища. Това е, което Аристотел има предвид, когато говори за “oikonomia”.

главен механизъм за организация на стопанския живот са неформалните норми за насрещни “подаръци” между членовете на семейства, съседски общности, кланове (икономическите отношения са неделими от социалните) (Polanyi, 1997, p. 77).¹² При редистрибутивната форма на икономическа организация, характерна за феодализма, размяната се осъществява през централна инстанция (старейшина, монарх) и е свързана със система от налози, от една страна, и дарения от щедрост, от друга (икономическите и политическите/властовите отношения образуват единство, като първите са еднозначно подчинени на вторите, явяват се техен израз) (пак там, с. 77). Докато при реципрочната организация на стопанската дейност размяната е структурирана във вид на конкретни персонални взаимоотношения,¹³ при централизираното преразпределение стопанството е подредено като голямо патриархално семейство, разраснало се над обширни територии и население, в което членовете предоставят на главата на общността резултатите от своя труд, за да бъдат разпределени между групите, съставляващи колектива (пак там, с. 82). Особено при по-голяма разнородност на произвежданите блага (специализация и разделение на труда) последната организационна форма представлява ефективна система за осигуряване на справедлив (според съответната култура) дял от всичко за всекиго. Но и при двата вида допазарна размяна се наблюдава и е обяснимо негативното отношение към “невплетените” в социалната система, работещи в свой частен интерес търговци и спекуланти (пак там, с. 79).¹⁴

За да обори допускането на класическите либерални икономисти за рационално пазарно поведение на индивидите още в най-старата история, Полани се опира на работата на тогавашните социални антрополози като

¹² Като пример за съвременна реципрочна общност Полани посочва населението на един от островите в Меланезия, където грижата за семейството на сестрата (за жените и децата) се поема от брат ѝ – той трябва публично да представя даровете си, с което да гарантира работата си за общността, а за издръжката на неговата жена и деца се грижи съответно нейният брат (Polanyi, 1997, p. 77). Не е трудно остатъци от подобни отношения да бъдат открити сред селското население в някои южно- и източноевропейски страни.

¹³ Партньорите, с които се осъществяват транзакциите, са лично познати и неизменни за дълги периоди (Polanyi, p. 78-79). В групи на силна персонална социална обвързаност всяко некооперативно поведение при размяната се санкционира по линия на неикономическите отношения (роднински, семейни, приятелски), например чрез остракизъм. Вж. също концепцията за *реципрочност* в Даймънд ([1997] 2006, с. 346-347) и за *солидарност* в Дюркем. В този смисъл нобеловият лауреат за 1993 г. Д. Норт разделя историческата еволюция на формите на размяна на следните етапи: лична размяна, безлична размяна и безлична размяна с налагане на изпълнението (enforcement) от трета страна (вж. Седларски, 2010). “Деловите” отношения изключително с оглед на личността не са чужди и на днешното българско стопанство или в страните от бившия Съветски съюз (вж. Koford/Miller, 1995).

¹⁴ В парадигмата на рационалния избор (rational choice paradigm) те биха били характеризирани като “пътници без билет” (free riders) и в този смисъл поведението на останалите членове на групата е напълно рационално, а не специфично културно детерминирано. В теоретичната система на Д. Норт самата преразпределителна организация на стопанския обмен е представена като рационална с оглед на възможностите за увеличаване на разделението на труда и специализацията в сравнение с непосредствено персоналната размяна (вж. Седларски 2010).

Малиновски и Турнвалд. Авторът посочва свидетелства, които противоречат на представата за универсален човешки “пазарен характер”, залегнала в основата на политическата икономия на XVIII и XIX век, според която институционалното развитие представлява еволюция към все по-свободен и всеобхватен пазар (вж. Polanyi, 1997, p. 360-371). Древните хора не само че не са имали вродена склонност към размяна, както твърди Смит, но и в много случаи са я разглеждали като недопустима. Повечето от вещите са имали специфично социално или религиозно определено значение, изпълнявали са смислово натоварени функции в дадени ситуации и размяната им би изглеждала “гротескно” - културният и религиозният “етикет” отричат чисто материалния интерес към вещите (пак там, с. 95, 366). Ценни като лично притежание в груповия контекст са статусът или престижът, на които материалните предмети са само външен израз.¹⁵ Реципрочността, ритуалите на групата, щедростта към другите и саможертвата осигуряват индивидуалното благосъстояние на всеки член, без той да допуска в съзнанието си индивидуална, а не колективна полза от своите действия (пак там, с. 76).¹⁶ Антропологическите свидетелства сочат, че не заплащането е мотив за труд в традиционните общества, а дългът и личната обвързаност.¹⁷ Да се очаква заплащане за работата е възприемано с презрение и през средните векове - работи се за чест и признание, състезание, удоволствие (пак там, с. 361-362).¹⁸ Икономическите мотивации всъщност са социални.

Наличието на пари и локални пазари в множество древни общества далеч не води до съществени разлики в бита и организацията им в сравнение

¹⁵ Срв. с тезата за социалния статус като главен мотив за икономическото действие при хората, развита пространно от Робърт Франк (Frank, 1985). В рамките на новата стопанска история (new economic history) North, Wallis, Weingast (2006) разглеждат социалното идентифициране с абстрактния статус като следствие от нарастването на комплексността на обществените отношения с увеличаване броя на населението, правещи невъзможно поддържането на отношения изключително с оглед на конкретната личност. Статусната регламентация на обществения живот е представена като междинна стъпка при преминаването от лични към преобладаващо безлични форми на социално взаимодействие (размяна). Още Веблен подчертава значението на сравнението и статуса за субективното благосъстояние на индивидите. Темата за “показното потребление” (*conspicuous consumption*) и в съвременните общества, т.е. придобиването на позиционни блага (*positional goods*: жилища в предпочитани райони, антики, скъпи автомобили и др.), е развита по-късно в икономическата социология (вж. Димажио, [1990] 1999, с. 276; Фром, [1955] 2004, с. 211-213; 304).

¹⁶ Пример са нормите за реципрочни подаръци, наблюдавани и до днес от антрополозите в затворените традиционни общества (вж. Даймънд, 2006, с. 346-347), но и огромна част от неформалните правила на обществата в миналото, остатъци от които се запазват и при пазарно организирани човешки взаимоотношения в модерните стопанства – почитането и възнаграждаването (съответно санкционирането при отклонение) на честността, лоялността (социален контрол над опортюнистичното поведение), щедростта, благородството.

¹⁷ Срв. с концепцията за социален капитал, с която се прави опит социалните отношения да се рационализират, т.е. да се сведат отново до индивидуална максимизация на очакваните нетни ползи (не задължително в монетарна или материална форма) от взаимодействията с другите в колектива.

¹⁸ Мнението, че принципната мотивация за труд всъщност остава непроменена оттогава, застъпва по-късно Фукуяма (2006, с. 304-318). Вж. перспективата към редица аспекти на социалния живот като игра между членовете на обществото, развита от Й. Хьойзинха.

с обществата, където такива липсват. (Polanyi, 1997, p. 90). Първоначално пазарите са межкултурни срещи и не водят до конкуренция между членовете на една и съща общност.¹⁹ При този вид размяна какво, кога, как, къде и срещу какво да се търгува е фиксирано от културата или религията (пак там, с. 94). Локалните (обикновено сезонни) пазари нямат свойството да растат – разменяните количества са ограничени до естествено необходимите за членовете на общността (пак там, с. 367).

Всъщност според Полани историческото развитие е точно обратно на предполагащото в класическата политическа икономия, т.е. не от “природната” склонност към размяна възникват малки местни пазари, които впоследствие се разширяват, докато не се превърнат в международни, а “международната търговия” за набавяне на блага, срещащи се в отделни географски точки, често предшества възникването на вътрешни пазари (Polanyi, 1997, p. 90-91). Ранната търговия се осъществява успоредно с пиратството и военните набези (пак там, с. 366), тя няма постоянен и систематичен характер.²⁰ При международната размяна (както и между града и селото) освен това се търгуват преимуществено допълващи се блага без конкуренция между стоки-заместители от различни производители (пак там, с. 93).²¹ Първите форми на размяна, противно на либералния индивидуалистичен уклон, представляват колективно занимание – търгуват племена с общата си собственост (пак там, с. 368). По-късно, през Средновековието стопанският обмен е организиран между привилегировани градове (Ханзата в Германия или Лондон) – преговорите се ръководят от главите на градските съвети, и продължава да бъде основан на реципрочност (пак там, с. 369), а не на стремеж към максимизация на печалбата. Средновековното градско стопанство е подчинено на сложна система от постановления, които Полани сравнява по комплексност и устойчивост с готическата архитектура (пак там, с. 370). Произвежданите в рамките на гилдиите строго определени количества осигуряват традиционно приетия стандарт на живот на занаятчиите и не позволяват надхвърлянето му.

Изводът от описанието на традиционните стопанства е, че в културните норми, регламентиращи размяната, липсва желание (и понятие) за печалба,

¹⁹ Строгото вътрешногрупово регламентиране на личните взаимоотношения прави възможна размяната преди всичко с чужди народи (един от източниците на меркантилистичната идея, че богатство може да се натрупа единствено при търговия с чужбина). Както посочват Даймънд (2006, с.345) и North, Wallis, Weingast (2006), основен фактор, задвижващ институционалната иновация в историята, е именно проблемът за контрола над агресията между индивидите. Пред индивидуално базираните, егоистични интереси се поставят съзнателно изградени пречки.

²⁰ За разликата между предкапиталистическа и капиталистическа пазарна размяна вж. също Вебер (2005).

²¹ “Пазарите” в социалистическото планово стопанство, подобно на племенните или средновековните локални пазари, служат за набавяне на необходимите блага без конкуренция между производителите. Последното обстоятелство помага да се обясни социално-психологически негативното възприемане на капиталистическата пазарна система, проявяващо се със закъснение от няколко столетия при прехода в Източна Европа.

труд срещу възнаграждение, стремеж към минимизация на разходите или максимизация на нетния резултат (рационално, пазарно оптимизиращо поведение) у древните общества. Реципрочност и централизирано преразпределение на добитите от общността блага, а не пазарна размяна доминират в по-голямата част от човешката история, вкл. в големите и богати империи (Polanyi, 1997, p. 364). Парите всъщност не са универсална мерна единица. “Цените” (традиционно даваното) се определят от ранга на търгуващия, а парите са само външен символ на властта и се използват за малко конкретно определени транзакции (пак там, с. 368). Дори градовете, които са “рождби” на регионалните пазари, се опитват да ограничат търговията само в своите граници²² и да запазят подчиненото ѝ положение спрямо съществуващия социален ред (пак там, с. 95, 98-99).²³ Пазарът е само прида-тък към господстващите институции за разпределение (пак там, с. 86).²⁴

Широкото налагане на “пазарното поведение” става възможно едва при съответни обществени нагласи, които ще бъдат предизвикани от целенасочените институционални преобразувания през XVIII и XIX век.²⁵ През втората половина на XVIII век Ж. Ж. Русо обвинява едрите търговци в недостатъчен патриотизъм, защото поставят мира над свободата (все още превес на колективистичния, идеалистичен светоглед). След Френската революция и 1815 г. настъпва обрат – управляващите също започват да поставят мира над свободата като *по-изгоден* за всички (а всъщност за европейските монарси, застрашени от национални революции като Френската) (Polanyi, 1997, p. 24). Преди търговията се е свързвала с военно надмощие – пирати, въоръжени каравани, колониални сили, които са я осъществявали във владенията региони, а след развитието на ранната европейска финансовата система (отново вследствие от нарасналите нужди на монархическите фамилии) размяната вече се нуждае от мир. Търговията подчинява войната - войните се водят все повече с ненакърняване на имуществените права на враговете с цел продължаване на деловите

²² Занаятите и търговията са допустими единствено в градовете – през XIV век експедиции за унищожаването на станове в селата са масова практика (Polanyi, 1997, p. 369). “Пазарът” между града и селото е регулиран, като прилежащите към града територии са военно и политически подчинени. Градовете се стремят да запазят размяната без конкуренция между селото и града и отделните градове в Ханзата, недопускат разширяване на общата търговия и в страната (пак там, с. 99). При далечната търговия дейността на чуждестранните търговци (на едро, забранено им е да продават на дребно) е ограничена до определени места. Но националният протекционизъм се появява едва през XV век (пак там, с. 369) с меркантилистичната политика на европейските владетели. Преди това идеята за благоприятстване на родната търговия в национален мащаб не съществува.

²³ И късно след Средновековието (в продължение на 250 години - 1563 – 1814 г.) организацията на труда по традиционния патерналистичен начин се запазва чрез т.нар. занаятчийски статут – задължение за труд, години на чиракуване, определяне на надницата (Polanyi, 1997, p. 125).

²⁴ За по-подобно описание на принципите на средновековното стопанство вж. Фром (2001).

²⁵ Срв. теоретичната схема на Д. Норт за промяната в институциите, нагласите, икономическите резултати вж. в Седларски (2010; 2009).

отношения впоследствие (Polanyi, 1997, p. 35-37). Полани разглежда запазването на мира за 100 години през XIX век като организирано колективно действие²⁶ - първо от монархическите династии (с помощта на бюрократичния апарат на църквата), а след това благодарение на финансовите интереси на bankerите, осигурили съществуването на малките държави в Европа (поглъщането им от големите съседи би довело до промяна в статуквото и до въоръжени сблъсъци) (пак там, с. 27-28; бел. З на с. 353). Постепенно разрасналите се мащаби на международната търговия, където няма ограничения чрез естествени или традиционно фиксирани потребности, подчиняват организацията на националните стопанства на пазарните принципи, а производството – на ритъма на машината (пак там, с. 89).

Зараждането на “пазара”. Меркантилизъм

Полани описва историческия етап на индустриализация на английското общество като противоборство на две тенденции (“двойно движение”): разширяване на пазарната сфера (социалните отношения, организирани на свободно-пазарен принцип) и съпротива срещу това развитие – защитна реакция на обществото под формата на намеса в действието на пазарния механизъм, социална регулация (вж. Polanyi, 1997, p. 112; Gemici, 2008, p. 12).

Противно на разпространената в литературата трактовка на меркантилизма като сбор от предимно антилиберални икономически идеи, авторът го разглежда в неговия пропазарен аспект като политика, осигурила по-късната победа на свободнопазарните отношения. Меркантилизмът разпространява принципа на градската икономическа регламентация върху цялата територия на страната, въвеждайки същевременно много по-строги закони за труда и трудовата дисциплина от старите градски управи с техните морални и технологични предписания (Polanyi, 1997, p. 371). Все по-големите печалби в международната търговия на индустриализиращите се атлантически страни принуждават южните земеделски държави да се централизират, да се разширят и да организират търговията си с външния свят с помощта на меркантилистичната политика, окончателно налагайки националната държава като институционална рамка на съвременното общество (пак там, с. 99-100). Чрез протекционизма и регулацията на вътрешните пазари се цели да се избегне неконтролираната конкуренция, криеща според тогавашните виждания опасност от нарушаване на равномерния ход на стопанската дейност и евентуална монополизация (нахлуването на външни за системата участници може да демотивира традиционните производители поради спада на продажната цена, т.е. да доведе до оттеглянето им, с което

²⁶ В смисъла, който по-късно влага в понятието и М. Олсон. Фукуяма застъпва становището, че една от причините за налагането на английския либерализъм е стремежът с негова помощ да се предотвратят бъдещи разрушителни последици като тези от религиозните войни през XVI и XVII век. Енергията на членовете на обществото е канализирана в стопанската дейност и е насочена за съревнование по икономически признак, а не за религиозни и етнически междубоици (Фукуяма, 2006, с. 362).

пазарът на даденото благо лесно може да бъде завладян от един монополист, вж. Polanyi, 1997, р. 100). Полани цитира Монтескьо, според когото “[a]нгличаните ограничават търговеца, но го правят заради търговията”, т.е. антиконкурентните мерки обслужват – парадоксално за съвременните разбирания, пазарни цели в международен план (пак там, с. 345).

Все още заедно с пазарите съществуват самозадоволяващите се стопанства на традиционно работещите селяни. Въпреки въвеждането на единни национални стандарти на територията на централизираната държава при меркантилизма, неговата идея не е да нарушава стария традиционен ред, а да извлече максимална полза от пазарите като нещо странично към социалното устройство (Polanyi, 1997, р. 105). Държавната власт прави опит за приближаване до “пълна заетост” на ресурсите в селското стопанство чрез търговия, но при съществуващите социална структура на селото и организация на труда. Очевидно такова намерение е далеч от икономическия и политическия либерализъм - то по-скоро може да се свърже с концепцията за “добрия деспот” вместо за демокрация чак до края на XVIII век (пак там, с. 105).²⁷

И все пак духът на пазара е освободен. Производството започва да се организира от търговци, предоставящи суровината и разпределящи работата по селата, за да изкупят след това продукцията с цел продажба на пазарите. Те вече не са подчинени на вътрешногрупови норми, а са външни действащи лица, имащи за цел извличане на неограничена от естествени потребности печалба (Polanyi, 1997, р. 110). Тяхното предимство е познаването на националния и международния пазар, на вида и количеството на търсените стоки (пак там, с. 109). Не появата на машините като такива променя производствените отношения (селяните могат да произвеждат повече за същото време, т.е. и да работят по-малко, за да постигат предишния доход), а комплексната рационална организация на труда (предшестваща фабриката) от търговеца, превърнал се вече в инвеститор, носещ риска за реализацията на стоките (пак там, с. 111).²⁸

За да се осигури постоянен поток от фактори на производството, трудът, земята и парите трябва да станат купуваеми като стоки (Polanyi, 1997, р. 111), а това води до промени в цялата социална структура на обществото. Да се превърнат работата и земята в стоки, означава човешките същества и околната среда да се сведат до обекти, елементи на пазарния ред (пак там, с. 106). Отнасянето на труда и земята към стоковия свят е фиктивно, тъй като те не са били произведени – въобще и още по-малко за продажба на пазарите, а са съществуващи и извън пазарния контекст със съвсем други функции. Но само фикцията за тях като за стоки може да доведе до реалното образуване на пазари с търсене и предлагане, както в много други сфери, където вещи и отношения стават стоки. Формата на пазарното стопанство вече предполага, че всеки индивид ще се стреми да максимизира печалбата си (нова обществена норма на

²⁷ Сrv. например с пътя на социално-икономическо развитие, избран в днешен Китай.

²⁸ Вж. описанието на процеса във Вебер (2005) и Фром (2001).

поведение, социален императив) (Polanyi, 1997, p. 102), а оттам следва автоматичната координация на дейността чрез системата на цените, респ. и на доходите. Всички доходи произхождат от продажби – на стоки или фактори, както гласи законът на Сей в тълкуванието на Полани (пак там, с. 103).

Сега обаче излезлият извън контрол разпад на традиционните феодални отношения предизвиква реакцията на старите управляващи прослойки. Чрез историята на ранната системата за социална защита от 1795 г., осигуряваща установен с тарифа минимален доход на всеки индивид, Полани проследява опитите да се запази познатата структура на обществото и да се противодейства на масовото обедняване, съпровождащо повсеместното въвеждане на фабричното производство.²⁹ Целта е да се създадат стимули за селското население да остане по родните места, без да се налага да се влива в потока от работници към промишлените центрове (за да се завърне като безработни поради временния характер на заетостта в градовете). Но тази мярка води само до спад в мотивацията за труд, с което довежда до увеличаване на бедността. Според Полани същинското пазарно стопанство, завършено институционално със задействането на свободния пазар на труда, възниква едва след 1834 г. с победата за пропазарната аргументация в политиката и отмяната на социалната защита в този ѝ вид.³⁰ Реформите, преустановяващи добавките за всички, предвиждат помощи само за крайно нуждаещите се, които обаче трябва доброволно да живеят в домове за бедни – превърнати вече в социален символ на пропадналост и отхвърленост в едно общество, където липсата на средства не е безпроблемно състояние, както е схващана бедността през Средновековието (Polanyi, 1997, p. 145, 149). Така се отваря пътят за формирането на нова класа в английското общество – работническата, стремяща се към независимост от покровителствено социално подпомагане, развила собствена житейска и трудова етика и чест³¹ и търсеща изход от положението, в което е поставена от институционалните промени, осъществени без нейното съгласие.

В новата ситуация висшата класа на благородници и едри собственици, чиято патерналистична нагласа е отхвърлена, се затваря за проблемите на другите и се слага началото на два паралелни, отделни свята – без общност

²⁹ Феноменът на икономическия подем (нарастване на търговията и богатството) при влошаване на положението на бедните предизвиква в съзнанието на тогавашните хора появата на идеята за пренаселеност – че икономическата система очевидно не може да изхрани цялото население, а само определен брой заети в дадени (печеливши) отрасли. Съвременните икономисти биха определили това състояние като структурна безработица. Пазарното развитие по времето на Смит все още не е довело пролетаризираните маси от края на XVII век, затова в книгата му преобладава оптимистичната вяра в прогреса. Десет години след 1776 настроенията се променят (Polanyi, 1997, p. 134).

³⁰ Социалното законодателство не позволява формиране на съвършен пазар на труда с пълна мобилност на работниците и гъвкавост на заплатите (трудът като стока – не може да решава къде и за колко ще бъде потърсен и съответно продаден) (Polanyi, 1997, p. 242).

³¹ Срв. с т.нар. тимотичен характер на труда – работа за признание от другите (вж. Фукуяма, 2006, с. 307-308).

и чувство за заедност. Политическата икономия прокламира, че за доброто на всички солидарността и грижата за ближния трябва да отстъпят пред стремежа към собствено благополучие, и тази вяра се превръща по думите на Полани в светската религия на XIX век (Polanyi, 1997, p. 146).³²

Класическите икономисти – идеолози на новата реалност

От трите паралелно протичащи процеса, довели до възникването на пазарното общество на XIX век, които Полани описва – налагането на фабричната система от търговците-инвеститори в края на XVIII век, разпространението на либералния пазарен светоглед и последвалото превръщане в стоки на блага, които не са били възприемани в пазарен контекст преди, последните два се осъществяват до голяма степен благодарение на ключовата идеологическа роля на класическите икономисти.

Идеен тласък за индустриалната революция дават именно откритията в социотехническия аспект на формиране на реалността. “Изобретенията” в областта на социалния ред, който в новата интелектуална атмосфера подлежи на безпристрастни експерименти, всъщност черпят пример от природните науки, което дава на тези философски идеи обществен престиж и приоритет над традицията и рутината (Polanyi, 1997, p. 167).³³ Истинското откритие е политическата икономия,³⁴ която става инструмент за промяна на обществото, а не машините, дело на “неграмотни занаятчии” (пак там, с. 168). Едва в средата на XIX век (със смъртта на Бенхам) периодът на социални открития и нововъведения, на изследователски патос и изобретения в социалната тъкан (решения на проблема с бедните, социално конструиране на категориите “спестявания”, “инвестиции”, “пари” и т.н.) приключва, за да може през втората половина на века вече да се смята, че територията на социалното е разучена, а мисловната енергия да бъде насочена във всекидневните стопански дела. Там се прехвърля творческият заряд, пазарното стопанство окончателно се е наложило и не търпи експерименти със системата, а само такива вътре в нея (Polanyi, 1997, p. 169).

Либералните мислители обясняват налагането на новия индустриален ред като естествен процес, съответстващ на неизменните (подобно на природните) икономически “закопи”, но всъщност внимателното вглеждане в историческото развитие разкрива функционалистски проблем (вж. Елстър, 1999). В началото на пазарните обществени преобразувания никой не знае докъде реално ще

³² Необходимо е либерализмът да наложи вярата в “земното спасение” на човека, т.е. в прогреса и равните възможности за социално и материално издигане, за да контрира съпротивата, предизвикана от трудно решимите проблеми на мизерията на големи маси от населението и фундаменталните промени в обществото (Polanyi, 1997, p. 187).

³³ Ще мине време преди природните знания да добият инженерно измерение и непосредствено приложение в техниката. Според Полани не те са причината за индустриалната революция, а начинът на мислене, философията, защото се прилага за решаването на реални обществени проблеми и скъсва със “старомодните” отвлечени разсъждения. Вследствие от това социалната наука придобива в съзнанието на хората практическа ориентираност (Polanyi, 1997, p. 168).

³⁴ И в смисъла на наука, и като понятие за стопанска система.

доведат те. Прокламираните “законали” действат само в хипотетичната институционална среда на вече изграденото пазарно стопанство, т.е. преди това те са само цел (Polanyi, 1997, р. 66-67; Фукуяма, 2006, с. 131). Полани посочва като примери за твърдението си, че икономистите често правят правилни прогнози за бъдещето, което активно се изменя под влияние на разпространяването от тях знание, но грешат за сегашния момент – например теориите на Малтус и Рикардо, причинили материална нищета на многолюдни човешки маси, преди визията им за пазарно стопанство да се реализира.

Адам Смит изследва човешките склонности, които са предпоставка за пазарната координация на стопанството, така както Джон Лок търси отговори в естественото право, докато Хюм, Кене, Хелвеций се стремят да открият “Нютонови закони” в обществената сфера (Polanyi, 1997, р. 160). Но всички те имат предвид общовалидни социални правила, основани на човешката природа (страх, преследване на егоистичен интерес, стремеж към удоволствия). Тук икономиката все още не е отделна, легитимираща, властваща реалност, а напротив – подчинена на човешките добродетели или пороци (пак там, с. 158). Таунсенд обаче въвежда в политическата икономия понятието за естествено равновесие с примера за остров, обитаван от два животински вида – единият хищен, а другият тревопасен, чиято численост се поддържа “автоматично” на стабилни нива чрез ограниченията в хранителните запаси. Така той приписва съвсем буквално природна динамика на популациите от хора, правеща равновесието възможно без специфичен социален ред, суверен или държава (Polanyi, 1997, р. 161). Или подобно на примера с острова обществото може да се разглежда като състоящо се от две групи – собственици и работници, чийто брой се определя от ресурсите за изхранването им (оттук произлизат и прочутите изводи на Малтус от т.нар. закон за народонаселението). Таунсенд заменя в това философско изпадане в натурализъм политическото, хуманистичното общество и държава с новия икономически социум (пак там, с. 162-163).

С въздигането на движещата сила на глада в ранг на естествен икономически принцип се заличават моралните пречки пред това да ѝ се подчини държавното устройство, така както машината се конструира спрямо физичните закони. Идва краят на патернализма, на “изкуствено” налаганите общностни структури и подпомагане³⁵ - трудът е стока и работниците са оставени да се насочат към потенциални работодатели в цялата страна, за да стане възможно икономическото равновесие между търсене и предлагане в национален мащаб (Polanyi, 1997, р. 164). Всякаква държавна намеса става излишна, гладът е естественият мотиватор.³⁶ Законът на пазарното стопанство е приравнен със

³⁵ Елизабетовите закони за бедните и за отседналостта са отменени. За Таунсенд прекратяването на помощите за бедните е с цел те да бъдат принудени да извършват непривлекателната работа или да умират на фронта (“Кой иначе би го направил?”) (Polanyi, 1997, р. 165).

³⁶ Полани прави опит да разкрие погрешността на умозаклученията, на които се основава класическият “железен закон за работната заплата”. Почти никой от икономистите тогава не си дава сметка, че наблюдаваният повсеместен траен спад на надниците всъщност е резултат от интереса на

“закона на джунглата” (Polanyi, 1997, p. 175-176). Икономическият живот сега изглежда подчинен на правила, които не са създадени от хората (схващане, което според Полани Маркс неуспешно се опитва да коригира, оставайки прекалено свързан с Рикардо и класическата политическа икономия).³⁷

Разпад на традиционните социални отношения и съпротива на обществото

За Полани в началото на XIX век единствен Робърт Оуен успява да осъзнае, че не бедността на работниците е основният проблем в новата пазарна обществена система, а разрушаването на тяхната среда и идентичност, смислообразуващия център в социума. Противно на прокламираната от либералните икономисти свобода на действие и личностно развитие в пазарната система, Полани разглежда новата ситуация на неограничавана от традиционни културни норми човешка воля и доброволно договаряне като заробване, защото сега мотивите за действие на индивидите се свеждат до страха от глад и желанието за печалба (Polanyi, 1968, p. 82; Gemici, 2008, p. 17). Въвеждането на принципа на “свобода на договаряне” разрушава традиционните социални връзки, тъй като всичко, което не е записано в договор – роднинство, приятелство, съседство, вече не е реално защитимо и доказуемо. Подобни “остарели” понятия ограничават пълната пазарна свобода и трябва да бъдат заличени от стопанския живот. В хода на изкуствено предизвикания разпад на съществуващото до този момент

работодателите да прехвърлят тежестта върху въведената в края на XVIII век първа система за общо социално подпомагане, позволяваща допълване на получавания месечен доход в случай, че заплащането на труда не осигурява нормативно установения минимум. В комбинация със забраната за коалиране в синдикати подобно развитие може да бъде обяснено просто чрез рационалното поведение на стопанските агенти. Но вместо това икономистите свързват закона на Рикардо за намаляващото плодородие на Земята с Малтусовия закон за народонаселението, за да достигнат по необходимост до натуралистичния “железен” закон (Polanyi, 1997, p. 172-173). Това сложно обяснение на привидната неизбежност на бедността идва от неосъзнаването на действителния й източник в случая – конкретната форма на системата за социално подпомагане. Законът за социално гарантирания минимален доход дори е несъвместим с теоретичните постановки за една функционираща капиталистическа система. Това означава според Полани, че Малтус и Рикардо не са разбрали правилно принципите на действие на капиталистическото стопанство (Polanyi, 1997, p. 173). Същевременно, макар А. Смит да е бил заблуден от трудовата теория на стойността на Лок, той все пак успява да види, че факторите на производство получават доходите си като дял от приходите от продукта (т.нар. “догма на Смит”) и че с нарастването му се повишава абсолютно техният размер, т.е. богатството ще стигне и до работниците по естествен начин, а интересите на земевладелци и работници не са непременно противоположни, както смята Рикардо (парадоксално е допълнението на Малтус и Рикардо към закона за минималната заплата – че тя зависи от потребностите на работническата класа, т.е. работниците трябва да бъдат приучени на повече удобства и лукс, за да не приемат по-ниски заплати, с цел да избегне един иначе “природен закон”) (Polanyi, 1997, p. 174-177).

³⁷ Нещо повече, според налаганата нова обществена идеология, когато законовите помощи за бедните се премахнат, за да се разчисти пътят пред свободното действие на пазара, заможните членове на обществото тепърва ще започнат да се грижат за тях по свое желание, с убеденост, а не безлично, както това правят в комуналните учреждения. Зад визията за симбиоза между собственици и работници отново прозира мисленето в тогавашна (викторианска) Англия, породено несъзнателно от историята с острова на Таунсенд (Polanyi, 1997, p. 166).

общество се унищожават институции на колективната взаимопомощ,³⁸ които са гарантирали на практика, че никой не е застрашен от глад (Polanyi, 1997, p. 224-225).³⁹ Индивидуализацията, налагането на поименно събираеми данъци и ренти след ограждането в Англия тепърва представя пред традиционния човек проблема за несигурното преживяване. Причината класическите икономисти да настояват, че заплащането на труда трябва да се равнява на минимума за съществуване, е фактът, че само гладът мотивира традиционния човек, в чиито културни норми не е заложено печеленето на възможно най-много пари (пак там, с. 226-227).⁴⁰ Увеличението на надниците действително би довело до намаляване на предлаганото количество часове труд, тъй като работниците биха могли да получават необходимия им за преживяване доход с по-малко работа. Докато в ранното капиталистическо общество те са принуждавани да влизат във фабриките или да се подчиняват на волята на капиталистите с физически наказания, по-късно тази принуда е оказвана чрез заплахата от глад.⁴¹

Авторът сравнява процеса на обществено преустройство вследствие на индустриализацията и загубата на социалния статус и ориентири с културната промяна при африканците от модерната епоха, които от свободни господари на земите си са се превърнали в безправни човешки същества.⁴² Подобно на селяните, станали пролетарии през XVIII век в Англия, поставени в ситуацията на новия културен вакуум – без цели, ориентири и смисъл, те деградирали морално и духовно.⁴³ Защото човешката мотивация е социално обусловена, а не е система от реакции на един организъм към независими от обществото

³⁸ Като институционален пример Полани посочва развитието в Индия – големите гладове настъпват едва след оттеглянето на Източноиндийската компания и навлизането на напълно свободния пазар. Разрушени са старите общностни институции за осигуряване на резерв на малките села при лоши реколти, основани на принципа на солидарността. Сега при лоша реколта цените се покачват, а части от населението остават без средства за прехрана (традиционното производство и разменни отношения са унищожени и поради дъмпинг от промишлените стоки от Англия). Парадоксално, докато монополист е Източноиндийската компания, запазената йерархична структура на индийското село предотвратява глада чрез преразпределение (Polanyi, 1997, p. 220).

³⁹ От гледна точка на парадигмата на рационалния избор се губи социален капитал. Важен аспект, който засяга раждаемостта, е, че при новия, неаграрен начин на придобиване на доход и системите за социална поддръжка родителите вече не се нуждаят от многобройно потомство за работна ръка и осигуряване на старините им, а децата бързо стават независими от родителите (Polanyi, 1997, p. 116). Изчезват материалните и моралните основания на разширеното патриархално семейство.

⁴⁰ Според М. Вебер тези културни норми са възпитани едва от Реформацията в Северна Европа. Шпенглер е на мнение, че те са характерни за късния, урбанизиран период на развитие и последващ упадък на всяка цивилизация.

⁴¹ Тук се натрапва сравнението с концепцията на Маркс за капитала като обществено отношение.

⁴² Експлоатацията на чужди народи не бива да се свежда единствено до икономически измерители – налагането на пазарен ред в едно “органично” общество води до разпад на институциите му, а един роб, дори пренесен в по-богата страна при по-висок стандарт на живот, все още е експлоатиран (Polanyi, 1997, p. 220).

⁴³ Още Адам Смит определя индустриалния работник като духовно по-нисш от най-бедния селянин, защото селянинът може да захване всякаква работа, а работникът се е специализирал в определени действия и не може да прави нищо друго (Polanyi, 1997, p. 133).

материални дразнители (Polanyi 1997, p. 217-218). Ставайки стока като “работна сила”, човекът е обречен на властта на пазара и са му снети “защитните одежди на културно определените роли” (пак там, с. 108). Бързите изменения в начина на живот, моделите на подражание, мобилността в статуса, разпадът на общността на малки групи и подобщества водят до апатия и социален упадък.⁴⁴

Полани проследява идеологическата промяна, настъпила през XIX век в посока към масовото убеждение, че всички проблеми са причинени всъщност от отклонения от либералния пазарен принцип (Polanyi, 1997, p. 223). Късата историческа памет за срива в пропастта на бедността в началото на индустриалната революция помага развитието на пазарните сили да се отъждестви с продължителен и естествен обществен процес, а не с революция в социален план, каквато той представлява. На практика според Полани естествени – според човешката природа да се ограничи конкуренцията между индивидите,⁴⁵ са реакциите срещу либералния пазарен ред, а изкуствено и скъпо е неговото налагане.⁴⁶ Въвеждането и поддържането на пазарната система се осъществява от върха към обществените низини, а не е саморегулиращ се процес – то изисква непрекъснатата инициатива от поддържащите го прослойки на обществото, които да се наложат над противниците му (пак там, с. 207).

Десетилетията след края на XVIII век ще бъдат белязани от борби за статус и богатство сред старите и новите обществени класи. Собствениците на земя ще се застъпват за селяните, ще постигнат въвеждане на протекционистични мита и система на общо социално подпомагане, за да възпрат настъпващата промишлена буржоазия. Законът за 10-часовия работен ден от 1874 г., който Карл Маркс възхвалява като първа победа на социализма, е наложен всъщност от едрите земевладелци за сметка на капиталистите (Polanyi, 1997, p. 228). От момента, в който се въвеждат митът за земеделската продукция, в защита на селяните и земевладелците, причинявайки покачване на цените на стоките, работниците ще започнат да настояват за по-високи заплати. Исканията им са използвани от индустриалците за налагане на мита и върху промишленото

⁴⁴ Но не само. За Полани обществените формални и неформални институции в историята са били въпрос на живот и смърт. Трагична е съдбата на местното индианско население в САЩ. Голяма част от него масово измира след въвеждането от белите заселници на принципа на частната собственост над земите, като едва след възстановяването на племенното владение над традиционно обитавани области броят им започва отново да расте. Същевременно бързият растеж на населението, който често се тълкува икономически погрешно като индикатор на развитие, всъщност може да бъде резултат от социална деградация, какъвто е случаят и с пролетаризираните маси в Европа (вж. етимологията на думата).

⁴⁵ Психологически и невробиологични причини за стремежа към възпрепятстване на конкурентното поведение между хората са посочени например в Cordes (2008).

⁴⁶ Маркс, разбира се, също обръща внимание на факта, че редица ранни (европейски и колониални) пазари са били конституирани чрез насилие или заплахата за насилие: “Епохални в историята на първоначалното натрупване са всички преврати, които служат като лостове на създаващата се капиталистическа класа, но преди всичко онези моменти, в които големи човешки маси внезапно и насилствено биват откъснати от техните средства за съществуване и биват хвърлени на пазара на труда като поставени във от закона пролетарии” (Маркс, К. Капиталът, Т. I, цит. по Савов, 1999, с. 21).

производство. Двете митнически защити вървят ръка за ръка и създават националния протекционизъм, формирайки според Полани съвременния облик на нациите (пак там, с. 275). От гледна точка на автора забавянето, което земе-владельците налагат на повсеместната “пазаризация”, дава време за постепенно приспособяване към новите условия чрез запазване на редица от старите социални структури и в крайна сметка прави възможно оцеляването на обществата чрез поддържане на минимално необходимото ниво на сигурност на човека в света (пак там, с. 254).⁴⁷

Както обществото е трябвало да бъде предпазено чрез интервенционизъм от пълните последици на фикцията за труда и земята като стоки, така и парите със златно покритие – самата основа на международния икономически ред, е трябвало да бъдат защитени от същата илюзия, за да се избягнат опасните ефекти от промените в търсенето и предлагането им върху капиталистическата система. Централните банки съсредоточават контрола върху парите още по времето на Рикардо (Polanyi, 1997, p. 185). С провежданата от националните банки дискреционна политика се възпрепятства автоматизмът на действие на третия стълб (след пазара на труд и пазара на земя) на изгражданата напълно пазарна система на XIX век – златния стандарт (пак там, с. 264-268). Полани обяснява избуяването на новия икономически национализъм в края на интернационалния XIX век като следствие от самия либерален интернационализъм – за да оцелеят икономически нациите, привързани към златния стандарт, те трябва да разполагат с буфера на националните банки, с чиято помощ да се защитят от външните шокове. Същевременно, за да избягнат инфлацията, правителствата прибегват и до административни мерки (фиксиране на цени, намаляване на договорени заплати и ренти) – “силните правителства”, насърчавани (поставяни) от международната финансова система да се борят за запазване на стабилността ѝ, в крайна сметка се превръщат в антидемократичен фактор (през 20-те и 30-те години на XX век) (пак там, с. 310-311).⁴⁸

Това е моментът, в който според Полани ерата на пазарното общество на XIX и началото на XX век приключва поради реакцията на традиционната социална подредба против пазарната инвазия. Фашизмът става възможен

⁴⁷ Тъй като пазарният икономически ред (“режим”) се оказва твърде уязвим от кризи (източник на потенциални сблъсъци и въстания), предизвикани от спад на цените на акциите, на инвестициите и т.н., през 20-те години на миналия век селската класа се използва като буфер срещу идването на политическа власт на пролетариите, които могат да отменят нормалния, спокоен ход на пазарното ежедневие (заплаха от болшеvizъм). На селските партии се дава съразмерно твърде голяма власт, за да се избегне диктатура на пролетариата – в Австрия, Германия, България (Polanyi, 1997, p. 256, 259). Към това се прибавя и стремежът към осигуряване на прехраната автономно (автаркия) в случай на война. С фашистките движения градът взема контрола отново в свои ръце и се противопоставя на пролетарската опасност.

⁴⁸ Финансовите центрове (като Лондон) налагат по света “парламентарни правителства” като “отговорни корпорации”, грижещи се за финансите (уравновесен бюджет) на страната, а оттам и за функционирането на световната система на златния стандарт, и намаляват произвола (Polanyi 1997, p. 334). Включеността и зависимостта на всички един от друг са гаранция и за мира.

именно като изход от блокираната чрез съпротивителните сили на обществото система на чисто пазарното действие (Polanyi, 1997, p. 315).⁴⁹ Световният политически и икономически ред престават да функционират през 1929 г. – златният стандарт рухва първо в САЩ и Англия, националистическите и контра-революционните развития в Европа унищожават международните икономически институции (пак там, с. 323).⁵⁰ С Втората световна война започва стягането на пазарното общество на XX век отново в рамките на социален контрол.⁵¹ Разделянето на икономиката от политиката е довело до свобода за сметка на сигурността в света на човека (вж. социалнопсихологическата трактовка на този проблем във Фром, 2001). Като резултат се е оформила една култура – смесица от граждански права, предприемчивост, наемен труд, в която индивидуалността, етичката и интелектуалната независимост имат предимство. Някои от нейните ценности са страничен продукт на системата – на безработицата или спекулативната борба за печалба, но друга е наследство от ренесансовите идеали на Европа (Polanyi, 1997, p. 337).

*

К. Полани е определян като един от късните представители на аналитичната традиция на т.нар. историческа школа, датираща още от средата на XVIII век в Германия. Идеите на немските историци-икономисти, макар загубили водещата си роля в икономическата наука след “спора за метода” (нем. *Methodenstreit*) в края на XIX век, оказват силно влияние върху зародилия се зад

⁴⁹ Той не е непременно националистически настроен, макар че използва настроеността след Първата световна война (Polanyi, 1997, p. 319). Като примери Полани посочва изолационистките, пацифистки фашистки идеи в САЩ, Норвегия, Австрия. Фашизмът си присвоява заслугите и на контрареволуцията в Европа – връщането на политическото махало от “победените” съсловия (аристокрация, църква, офицерство) през 20-те години (след работническите и селските правителства, вкл. в България) (Polanyi, 1997, p. 321).

⁵⁰ Общото между марксистките и либералните обяснения за случващото се в света по това време – протекционизма и войните, е централната роля на монополните интереси. Либералите отдават актуалните развития на интересите на монополисти, възпрепятстващи действието на пазарния механизъм, а марксистите – на монополисти, едри буржоа, подчинили правителствата с помощта на пари (срв. с т.нар. *capture theory*). Двете групи възприемат себе си като изразители на мнението съответно на класата на капиталистите-предприемачи и на работниците (Polanyi, 1997, p. 209).

⁵¹ По мнението на Полани либерализмът се опитва да наложи вяра в състояние на утопична обществена свобода без власт и принуда, като на практика игнорира съществуването на социума (авторът цитира Р. Оуен, според когото корените на индивидуализма се крият още в Новия завет, отричащ социалната природа на човека – Polanyi, 1997, p. 343). Създадена е илюзорната картина на пазара, в която производителите “свободно” продават стоките си, а потребителите “свободно” ги купуват – стопанството е приравнено на система от договори (израз на лична воля), докато ролята на държавата и обществото е станала невидима. Никой не носи отговорност за явления като безработицата или злоупотребата с власт, които се обясняват като системни грешки на “естественния ред” (Polanyi, 1997, p. 341). Но Полани отстоява позицията, че не съществуват общества без принуда и власт (пак там). Западният човек открива реалността на социума с индустриалното общество на икономическа взаимозависимост, където индивидуалната свобода, проповядвана в Евангелието, не може да се реализира. В другата крайност – признаването на социалната реалност и отричането на свободата, се състои изборът на фашизма (пак там, с. 340, 342).

океана американски (или стар) институционализъм, а чрез него и върху някои неортодоксални полета на икономическия анализ и до днес.⁵² Характерно за всички представители на историко-икономическата традиция е разделянето на човешката история на етапи в зависимост от обществено-стопанското ниво на развитие и търсене на специфичните устройствени характеристики на икономическата система в отделните периоди. В този смисъл Марксовото въвеждане на обществено-икономическите строеве в стопанската история не е принципно ново явление и следва аналитичната линия в немската социална наука в средата на XIX век (вж. Маскаау, 2000). Подобен подход дава възможност за реалистично институционално изследване на социалните отношения, от които тези за задоволяване на материални и духовни потребности чрез размяна са само част.

В противовес на взелите надмощие в икономическата наука след “спора за метода” доктрини, основани на идеите за универсални икономически “закони”, еднакви за всички общества и исторически етапи на развитие, сравнителният историко-институционален подход прави широк социологичен разрез, за да открие в конкретното общество устройство уникалните принципи на организация на стопанската дейност. Те невинаги са подчинени на логиката на наличната технология и произтичащите от нея производствени отношения, както при Маркс,⁵³ а напротив – самите производствени отношения и технологията често са възприемани като предопределени от съществуващите в обществото формални и неформални институции (вярвания, норми, правила, статусни и властови структури)⁵⁴. Налагането на икономическата логика, на стремежа към ефикасност и ефективност, на пазарната максимизация на ползите като водещи принципи в организацията на широкия спектър от обществени взаимоотношения е разглеждана от късните представители на историческата школа като свойствен само за късната западноевропейската цивилизация процес на подчиняване на социалното на икономическото. От тази перспектива Полани разгръща своя анализ на продължителния и мъчителен – в неговата възстановка – етап на формирането на т.нар. пазарно общество след европейския Ренесанс.

Освен това, също както работите на представителите на немския и английския историцизъм като О. Шпенглер и А. Тойнби, холистичният подход на Полани към стопанските институции като неразделно вплетени в социалната тъкан на всяко общество попада под ударите на критиката на друг

⁵² Включително върху по-новите стопанскоисторически изследвания, като тези на Д. Норт (вж. Седларски, 2010).

⁵³ По-късно и Шумпетер привежда като аргумент срещу тази причинно-следствена връзка (от нови технологии към институционални регламенти) примера с феодализма във Франция, който на практика формира и производствените условия, и нуждите, и техниката в продължение на векове (Schumpeter [1947], 1993, p. 30).

⁵⁴ Надстройката формира базата (в Марксовата терминология), а не обратното. За разлика от общата посока на изследванията на Маркс при Полани търсеното разграничение не е между отделни класови интереси, а между конкретни социални подредби, които създават различни системи от вярвания и структурни възможности.

влиятелен мислител, емигрирал от Виена по същото време – К. Попър. Подобна описателна методология – или по-скоро липсата на теоретичен метод, трудно може да бъде разглеждана като алтернатива, способна да замени напълно съвременния икономически инструментариум. Широката визия на Полани за предмета на икономиката като наука за избора, който хората правят, но не непременно поради недостатъчност на ресурсите, а поради стремежа им да постъпват “правилно” в дадения институционален и културен контекст (Gemici, 2008, p. 21), е причината творчеството му да намира по-радушен прием в средите на социолозите и антрополозите, където и днес с “Великата трансформация” Полани се нарежда сред класиците като Дюркем, Малиновски, Турнвалд. Обратно, в близките до ортодоксалното икономическо знание изследователски полета като новата институционална икономика (*new institutional economics*) или новата стопанска история (*new economic history*), където се застъпва тъкмо противоположната теза – че икономическите закони на оскъдността и разменната ефективност са тези, които определят еволюцията на обществената организация, името му се споменава рядко в бележките под черта.

Многобройните критики към подхода на Полани насочват и към редицата субективни обобщения, непотвърдени с емпиричен материал, избирателното представяне на исторически факти, принижаването на ролята на институционалните иновации и предприемача. Както по-късно ще изтъкнат изследователи на творчеството му, авторът допуска двойственост при употребата на концепцията за социална вграденост – веднъж като градуално развитие в историческия процес в посока към намаляване на вградеността на икономическите отношения в останалите социални взаимодействия и втори път като методологически подход за изследване на стопанските “закони” по принцип като видимия връх на айсберга над цялото множество от социални институции. Двете представи са несъвместими, тъй като икономическата дейност или винаги е израз на широка гама обществени отношения, както във втория случай, или е нещо отделно от тях, което може да им бъде противопоставено, както предполага първата гледна точка. При последователно придържане към социалното обяснение на икономическите отношения пазарите са също толкова част от дълбоката обществена реалност, колкото и предхождащите ги институции на реципрочността и преразпределението (вж. Gemici, 2008).

Книгата на Полани предизвиква противоречива интелектуална реакция. Един от начините да се интерпретират неговите изводи е например в духа на поддръжниците на прогреса, а именно като доказателство, че икономически напредък има там, където човекът е принуден да се бори за сигурността си (социална и материална). Подобно на природния еволюционен процес, конкуренцията играе благотворна роля за повишаване на ефективността на човешките взаимодействия, а оттам и материалното благосъстояние на обществото. Където има душевен мир и неприкосновени социалностатусни позиции – както в традиционното общество, няма стимул за материален

напредък.⁵⁵ Комфортът в света и прогресът взаимно се изключват. Предпочитанията на Полани еднозначно клонят към първия.

Използвана литература:

Вебер, М. Протестантската етика и духът на капитализма. С.: “Гео Милев”, [1904] 2005.

Даймънд, Дж. Пушки, вируси и стомана. С.: ИК “Изток-Запад”, [1997] 2006.

Димажио, П. Културни аспекти на икономическото действие и организация. - В: Чавдарова, Т. (ред.). Икономика и социология: Американската икономическа социология след 1970 г. Антология. С.: “Лик”, [1990] 1999, с. 259-291.

Елстър, Дж. Марксизмът, функционализмът и теорията на игрите. – В: Чавдарова, Т. (ред.). Икономика и социология: Американската икономическа социология след 1970 г. Антология. С.: “Лик”, [1982] 1999, с. 101-142.

Жулиен, Ф. Трактат за ефикасността. Стратегии на успеха в Европа и Китай. С.: ИК “Изток-Запад”, 2003.

Колев, Б. Икономическа култура на България. С.: УИ “Стопанство”, 2002.

Савов, Ст. Икономикс на прехода. С.: Изд. “Сиела”, 1999.

Седларски, Т. Еволюция на теорията на институционалната промяна на Д. Норт. - Икономически алтернативи, 2010, N 2, с. 82-95.

Седларски, Т. Неформални институции, идеологии и транзакционни разходи. - Социологически проблеми, 2009, N 3-4, с. 139-155.

Фром, Е. Душевно здравото общество. С.: “Захарий Стоянов”, [1955] 2004.

⁵⁵ Вж. например ролята на хиндуизма за възпрепятстване на икономическото развитие в Индия чрез поддържане на неизменни кастови структури, унищожаване на статусната борба и оттам инициативността посредством пропагандиране на нормалност на всяка форма на социално съществуване (“успокояване на егото” чрез придаване на особена религиозна стойност на бедността) (Фукуяма, 2006, с. 310-311). Интересна е аналогията с изследванията на Хеерт Хофстеде, който свързва високите стойности на социокултурните измерители “властова дистанция” и “колективизъм” с по-слаби икономически резултати на страните (Хофстеде, 2001, с. 102-105). За Норт те са характеристика на първичните човешки общества, които осигуряват предимства при справянето с природните рискове, но за повишаване на икономическата ефективност с нарастване на социалната комплексност взаимният (групов) контрол, почитането на ранга/чина, насрещната щедрост трябва да отстъпят на индивидуализма, формалната (без оглед на личността) структура и правила, възможностите за социоикономическо разслоение, отличаващи т.нар. общества с отворен достъп. Страните, които са успели да направят този преход, се нареждат сред развитите демокрации на съвременното, докато тези, в които традиционните норми продължават да преобладават, остават икономически изостанали (North, 2005, р. 100-101, 119). Важен социокултурен аспект на колективистичните общества, споделящи “природен” светоглед, са преобладаващите мисловни модели, които отдават повишената печалба (реколта) на късмет, а не на систематични индивидуални усилия. Реципрочните норми за справедливост изискват в тези случаи “излишъкът” да се разпредели поравно между членовете на групата (както и евентуалните загуби) (North, 2005, р. 76). Подобна идеология и съответстващата ѝ институционална структура трудно могат да доведат до икономически просперитет като наблюдавания в Западния свят след Ренесанса. Що се отнася до българския национален контекст, влиянието на източното православие за формирането на колективистична култура, фаворизираща персоналната пред безличната размяна (т.е. явяваща се пречка пред развитието на пазарни отношения), е разгледано в Колев (2002, с. 91-99).

- Фром, Е.* Бягство от свободата. С.: “Захарий Стоянов, [1941] 2001.
- Фукуяма, Ф.* Краят на историята и последният човек. С.: “Обсидиан”, [1992, 2006] 2006.
- Хофстеде, Х.* Организации и култури. Софтуер на ума. С.: “Класика и Стил”, [1991] 2001.
- Cordes, C.* A Potential Limit on Competition. - *Journal of Bioeconomics*, 2008, 10(2), p. 127-144.
- Frank, R. H.* Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status. New York: Oxford University Press, 1985.
- Gemici, K.* Karl Polanyi and the Antinomies of Embeddedness. - *Socio-Economic Review*, 2008, 6, p. 5–33.
- Granovetter, M.* Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness. - *American Journal of Sociology*, 1985, 91, p. 481-493.
- Koford, K., J. B. Miller.* Contracts in Bulgaria: How Firms Cope when Property Rights are Incomplete. University of Delaware, Working Paper N 95-04, June 1995.
- Mackaay E.* History of Law and Economics. – In: Bouckaert, B. and G. DeGeest (eds.), 2000, p. 65-117.
- North, D. C.* Understanding the Process of Economic Change. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2005.
- North, D. C., J. J. Wallis, B. R. Weingast.* A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. WP 12795. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2006.
- Polanyi, K.* The Great Transformation. Politische und ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen. Frankfurt/M.: Suhrkamp, [1944] 1997.
- Polanyi, K.* Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi (Dalton, G., ed.). New York, NY: Anchor Books, 1968.
- Schumpeter, J. A.* Geschichte der oekonomischen Analyse, Bd. 1. Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1965.
- Schumpeter, J. A.* Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie. Tuebingen/Basel: Francke, [1947] 1993.
- Swedberg, R.* Markets as Social Structures. - In: Smelser, N. J., R. Swedberg (eds.). The Handbook of Economic Sociology. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994, p. 255-282.

30.IX.2010 г.